

10. kép • Oszlopfőt mintázó bronzkandeláber részlete komédiamaszkkal, kora császárkor. Szépművészeti Múzeum, Antik Gyűjtemény, lt. sz. 50.368. Fotó: Mátyus László

Öt év Szilágyi János György életéből

Ez az öt év 1942. október 1-jétől 1947. szeptember 27-ig tartott.

Szilágyi János György 1941. december 20-án letette a pesti egyetemen a doktori vizsgákat, megkapta a bölcsészdoktor címet. Megvolt a középiskolai tanári oklevele is, de akkor ennek nem vehette hasznát, nem törődött vele később sem. Néhány nappal a szigorlat után kérvényt adott be a bölcsészkar dékánhoz (1941. december 31.): engedélyért folyamodott, hogy a következő tanévben „mint rendes bölcsészhallgató” (általános bölcsész) elsőévesként (!) beiratkozhassek. Mi szüksége volt az egyetemi tanulmányok újrakezdésére? Addig is magántanításból, alkalmi szellemi munkákból tartotta fenn magát, erre volt lehetősége továbbra is. A hadkötelezettség korhatára a honvédelmi törvény (1939:II. tc. 230. §) szerint a 18–24. életév. SzJGy-nek korábban mint egyetemistának részt kellett vennie a leventefoglalkozásokon. 1941-ben 23. életévét töltötte be. Hadköteles volt. 1941. április 19-én életbe lépett a honvédelmi törvényt kiegészítő rendelet (2870/1941.M.E.), amely a zsidónak minősülő férfiakat kisegítő (fegyvertelen, rendfokozat nélküli) munkaszolgálatra (k. m. sz.) kötelezte; a szolgálatot munkasalakulatokban kellett teljesíteniük. Honvédelmi munkaszolgálatra be lehetett hívni a 24. évüket betöltött férfiakat is. Az említett rendelet végrehajtási utasítása (1941. augusztus 19.) a szolgálat időtartamát két évben rögzítette, és a zsidó vallású kötelezettek számára sárga, az úgynevezett második zsidótörvény (1939:IV. tc.) alapján zsidónak minősülő keresztények számára fehér karszalag viselését írta elő. A doktori szigorlati jegyzőkönyvben a jelölt vallását az akkor érvényben lévő előírásoknak megfelelően fel kellett tüntetni, SzJGy-nél ez áll, áthúzva: izraelita, és a Jegyzet rovat – szintén az előírásoknak megfelelően – korrigál: „atyja a rk. vallásra tért át, minek folytán a gyermek (szigorló) vallása is: rom. kath. lett”. Ez megfelel az igazságnak, a Jegyzetben azonban a valláscsere tévesen – de az sem zárható ki, hogy rosszhiszeműen – 1936-ra van datálva. SzJGy-öt a valóságban édesapja áttérésével egyidejűleg, 1919. júniusban, születése után 11 hónappal keresztelték meg, 1936 csak az anyakönyvi kivonat akkor – egyetemi beiratkozásakor – kikért másolatának dátuma lehet. Ezekből az adatokból kitetszik, hogy a tudományos pályáját a doktorátussal éppen megkezdő SzJGy-nek a feje fölött lebegett a munkaszolgálat veszélye. Hogy mi szüksége lehetett a friss bölcsészdoktornak az újabb egyetemi beiratkozásra? Csak sejtésként fogalmazhatjuk meg, hogy élni akart azzal a csekély előnnyel, amelyet a háború harmadik évében az egyetemi hallgató státus esetleg még jelenthetett: a behívás halasztását. Barátja, Anhalt István, a zeneakadémiai diploma megszerzése (1941. június) után még beiratkozott a bölcsészkarra, folklórt és turkológiát tanult. Ősszel Kovács Endre is szeretett volna újra

beiratkozni. SzJGy kérelmét a bölcsészkar dékán villámgyorsan, 1942. január 17-én elutasította (ekkor már Anhaltnak is abba kellett hagynia tanulmányait).

„Családunk zsidó származású. De valahogy ezt nem vettük tudomásul, ez nem volt téma” – mondta Örkény István, egykori, az 1930-as évek végén kialakult társaságuk tagja negyedszázaddal később Vitray Tamásnak az „Ötszemközt” sorozatcímű futott tévéinterjúban (1974, nyomtatásban: *Párbeszéd a groteszkről*, szerk. Radnóti Zsuzsa, 1981). Mondhatta volna ugyanezt SzJGy is. Középpolgári közegben nőtt fel, apja liberális újságíró volt, Bárczy István polgármester idején lapszerkesztő (*Városi Újság*), ebből a másod- vagy inkább harmadrangú lapból éltek, apja korai halála után az újságot édesanyja vitte tovább, egészen Imrédy Béla és Kolosváry-Borcsa Mihály sajtótörvényéig (1938:XVIII. tc.), amikor is a lap a további megjelenéshez nem kapta meg az engedélyt, azaz betiltották. SzJGy elemibe a Deák téri evangélikus iskolába, gimnáziumba mindvégig a Református Gimnáziumba (Lónyay) járt, azután is, hogy a környékről elköltöztek az Újlipótvárosba (Pozsonyi út, majd Sziget utca), barátai részben iskolatársai közül kerültek ki, részben pedig Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Somlyó Zoltán hasonló korú fiainak társaságából. Érdeklődésüket a versek, az irodalom kötötte le, húszas éveik elején szekuláris értelmiségi életet éltek, színházba, hangversenyekre jártak, aztán – ahogy a társaságban mondták – „a nők” megjelenésével jött a zene, művészi tánc, mozdulatművészet, képzőművészet: e művészetek ifjú művelői maguk is. SzJGy személyiségében „zsidó” mindössze annyi volt, hogy levelekben, élőbeszédben olykor ő is élt az újlipótvárosi szleng némely jellegzetes kifejezésével. Zsidó nevelést nem kapott, zsidó családi hagyományaik nem voltak, zsidó szokásokat nem tartottak (bár egy gyerekkori vereszetében megemlíti, hogy „A széder-est elmúlt minden hiba nélkül. / A szoba hemzsegett rengeteg vendégtől”), a Református Gimnáziumban a katolikus hittanórákon vett részt. Zsidó szervezethez formális értelemben egyetlen kapcsolata volt egész életében: 1942 áprilisában belépett a Pesti Izraelita Hitközségbe (Belső Szent-Istvánvárosi V/A Ifjúsági Csoport): avégett, hogy az OMIKE hangversenyeit látogathassa, de sorsának további alakulása folytán erre is már csak egy félévnyi lehetősége maradt. A zsidó vallás, mint minden vallás, közösségi és szokásbeli, rituális és metafizikai aspektusában, közömbös volt számára. Vallási tekintetben Cicero és Kerényi Károly felfogásához tartotta magát: *religio Academici*, a tudós vallása, azaz „odafigyelés egy [a papi értelemben vett vallásnál – K. G.] még finomabb, még teljesebb tudás lehetőségére, szüntelen érintkezésben maradás a világgal, készségesség egy adódó új világhelyzet felismerésére, mert sorsa, hogy sohasem érheti be teljesen a jelenlegivel. (...) Olyan élet, amely választott emberek vagy istenek, eszmék, feladatok, igazságok iránti odaadásban telik” (*Mitológia és humanitás*, 1979, p. 44). A vallás és a vallástörténet mint a tudományos kutatás tárgya. A vallási megkötöttséghez (*religio*) hasonló elkötelezettség a tudománnyal.

SzJGy-öt az antiszemita politika, a zsidótörvények, a zsidóüldözés tették zsidóvá. Mindig tudta, hogy zsidó, fiatalkorában, s később is, élete végéig büszkén tudta, de ez más volt, mint a zsidótörvények által kijelölt zsidóság. Neki is, barátainak is az 1930-as évek második felében, de különösen a második zsidótörvény után, társadalmi helyzetét, egzisztenciáját az határozta meg, és ez alól kibújni, előle elmenekülni nem tudtak,

hogy történetesen olyan családban születtek, amelynek felmenői zsidók voltak. Az 1895:XLII. tc. az izraelita vallást bevett vallásnak nyilvánította, az 1938 óta sorjázó zsidóellenes törvények visszamenőleges hatállyal szabták meg a kritériumokat, és bár vallási kategóriákat állítottak fel, tisztán fajelméleti szemléletet érvényesítettek. SzJGy családjának több, gyerekkorában általa is ismert és szeretett tagját (többek között anyai nagyszüleit, losonci rokonságát) deportálták és megölték. A körülmények rákényszerítették Örkényt, SzJGy-öt, a társaság kevés kivétellel minden tagját arra, hogy tudomásul vegyék – mondjuk így – társadalmi, törvényekben meghatározott zsidó voltukat, és számoljanak ennek következményeivel. Tömeges menekülésre nem volt lehetőség, legfeljebb az egyéni próbálkozások kecsegtethettek sikerrel. SzJGy soha nem beszélt arról, mit gondolt, milyen megfontolások alapján döntött ebben a helyzetben, és háromnegyed évszázad távolából nem tudjuk kitalálni akkori gondolatait. A jelen szerző úgy véli, tudatosan választotta a törvénytelenységben is a törvényes utat. A különböző kérvények és egyforma kudarcok után felismerte és tudomásul vette, hogy az antiszemita politika, a zsidótörvények, a zsidóüldözés zsidónak jelölték ki. Ebben a kényszerű élethelyzetben is úgy élt, ahogyan szellemi alkata, kultúrája előírta: a tudományban (ókortudomány), a humanista műveltségben, a magyar kultúrában. A *religio Academici* értelmében kell magyaráznunk ragaszkodását az antik auctorokhoz szélsőséges körülmények között is; derűt imitáló leveleit munkaszolgálatból, hadifogságból; szakadatlan foglalkozását, ha csak fejben is, addigi tudományos témáival a lágerekben; és legfőképpen: készségességét egy új világhelyzet felismerésére; ez a Zaporozsijében megszerzett felismerés tette hazatérése után eleve gyanakvóvá, bizalmatlanná az időközben itthon kialakult politikai rendszer iránt.

A munkaszolgálat, akár közhasznúnak nevezték, mint 1942-ig, akár kisegítőnek, mint azután, kényszermunka volt, ebben a formában magyar specialitás, a német Arbeitslagerek mintájára, betagolva a honvédség szervezetébe.

A társaságból elsőként Örkény kapta meg a behívót. Képzettsége szerint vegyész-mérnök, gyógyszerész volt, s mint az egyetemet végzettek általában, karpaszományos (tartalékos) zászlós, így neki már korábban is többször be kellett rövidebb időre vonulnia. 1942. május végén ismét behívták. Azt gondolta (hitte / úgy tett, mintha úgy tudná), hogy ezúttal is gyógyszerésznek. Akkor folyt a 2. magyar hadsereg alakulatainak kiszállítása a keleti frontra, a Don-kanyarba. A gyakorlat már az volt, és az 1942:XIV. tc. (5. § 2. bek.) július 31-én törvénybe is foglalta, hogy a kisegítő munkaszolgálatot a kötelezettek katonai rang nélkül teljesítik. Örkény Nagykátán a rendfokozatának megfelelő fehér extra egyenruhában jelent meg. A hírhedt Muray Lipót alezredes a szemtelen provokáción felháborodva kiköttette (a történetet Örkény maga mondta el az „Ötszemközt” című interjúban). A gyűjtőtáborból június 9-én még keserű humorral átitatott levelezőlapot küldött SzJGy-nek, de a június 13-án kelt, hasonló hangnemű választ a cenzúra június 15-én Nagykátáról visszairányította, azzal a megjegyzéssel, hogy „Elköltözött” (!). Valóban; akkor már vagonban volt, vitték a kurszki frontszakaszra. Legközelebb december 26-án írt, a frontról, Vajna Jánosnak és SzJGy-nek. A két külön levelet egy nagyobb papírdarabra írta és magánkézből küldte haza; a feltevészerű magyarázat: nem tudta, két barátja közül melyik van még otthon. Lehet, hogy Vajna kapta

meg (ő volt az első levél címzettje), és továbbadta SzJGy-nek, aki már munkaszolgálatos volt, de addigi címén, a Sziget utcában, édesanyjánál, el lehetett érni (a papír az ő hagyatékában maradt fenn). Örkény három hét múlva, a doni front összeomlásakor, orosz fogságba esett; e kettős levél hátterét a később, még a hadifogságban írt színműve, a *Voronyezs* (1945/1948) világítja meg.

Örkény bevonulása jelzés volt hátrahagyott barátai, az egész társaság számára. Többé nem lehetett kétségük afelől, hogy előbb-utóbb rájuk is sor kerül.

SzJGy tudta, hogy neki is be kell vonulnia. Hagyatékában egybegyűjtve fennmaradtak a szülei, nagy- és dédszülei vonatkozó iratok, ezek egy része másolat, melyet a család a második zsidótörvény után szerzett be. Devecseri valamikor 1942 nyarán hosszú levélben próbálta rábeszélteni, hogy orvosi igazolás alapján kérjen felmentést a munkaszolgálat alól. Folyamodott is felmentésért, alkalmasint bemutatott valamiféle orvosi papírokat is, de sem ezek, sem az okmányok nem voltak elegendők. Bár 1939-ben édesanyja is kikeresztelkedett, a családi iratok a felmenőinek csak magyarországi honosságát tudták a törvény előírásainak megfelelően bizonyítani, jöllehet az 1939:IV. tc. (1. § 3. bek. a. pont) szoros értelmezése alapján valószínűleg így is meg kellett volna kapnia a felmentést. Miközben folyt az ügyintézés, és Örkény a fronton volt, SzJGy és egyelőre itthon lévő barátai, Rényi Alfréd (Buba), Devecseri, Karinthy Ferenc (Cini) és „a nők” a leveleikben, üdvözlőlapjaikon a felhőtlennek látszó nyarat élvezték Lepencén, Verőcén, evezőstúrán a Garamon. Gr. Bethlen Istvánné képes hetilapjában megjelent egy nyúlfarknyi anonim recenzió az *Atellanáról* (akkori barátjuk, Pogány Ö. Gábor írta), s ugyanaz a lapszám hozta Örkény egy kis karcolatát is. Cini ugratta Jancsit a disszertáció piaci sikerével: hogy Siófokon a strandon fogják szétkapkodni. SzJGy és Rabinovszky Mária (Marcsi) megtartották az eljegyzésüket. Aztán megjött a végleges elutasító határozat: SzJGy-nek 1942. október 1-jén be kell vonulnia. A honvédelmi törvény eredeti előírása (1939:II. tc. 230. §) az volt, hogy a behívás három hónapra szól. Az őszi tömeges behívásokkal a honvédség a keleti frontra kivitt munkaszolgálatosok helyét akarta betölteni. Devecseri után az utolsó napokban Cini is próbálta, ő aristotelési szillogizmussal, meggyőzni SzJGy-öt arról, hogy lógjon ő is, mint a katonai szolgálat alól magukat kivonó „gójok”.

Hamarosan kiegészítő munkaszolgálatos volt (Trencsényi-)Waldapfel Imre Máramarosban, Havasmezőn (Havaskő); Kovács Endre Dél-Komáromban; s alighanem Devecseri is. Vö. Örkény kérdését: „Mi az, hogy Dev. »egyelőre« huszár? Azután mi lesz? Hóhér?” (1942. december 26.). És ezek is Örkény szavai: „Látom, hogy nagyon ritkult a banda, igazán béke lehetne már!” SzJGy utal (1943. január 29.) arra, hogy Gabi kijött – ugyan honnan jött ki?

1942. őszi munkaszolgálat idején SzJGy-öt Pesten vetették be. Erről az időszakról nem sok részletet tudunk. A napi 8 óra munka mellett maradt lehetősége az alkalmi személyes érintkezésre barátaival, ismerőseivel; kapott a Sziget utcába címzett leveleket különféle ügyekről, amely levelek feladói nem voltak értesülve arról, hogy nem szabad ember. Egyszer-egyszer kimenője volt, eltávozásra mehetett, ez általában a munkaidő végétől éjjelig szólt, volt néhány szabad estéje, maradt valamennyi ideje szellemi tevékenységre. Erre az időre esett a Karinthy Gábor Ovidius-fordításával kapcsolatos elfog-

laltsága. Görögórákat adott Somlyó Györgynek, az ismét Pesten lévő és római habilitációjára készülő Angelo Brelichnek. Amikor Kerényi éppen nem külföldön tartózkodott, és megtartotta a Stemmát, ő is ott tudott lenni. Egy ízben levelezőlapon jelezte Marcsinak, hogy nem biztos, eljut-e arra a hangversenyre, amelyet együtt akartak meghallgatni. Több hangversenyt ki kellett hagynia. Programjai azt mutatják, hogy nem adta meg magát. De minden lehetőség mindig az utolsó percre bizonytalan maradt.

SzJGy nagy OHA-interjújának („Egzisztenciális tudomány”, 2003) a munkaszolgálatlalt foglalkozó részei és az ebből az időszakból fennmaradt levelezése életének sok eseményét, epizódját megörökítik, de a történetet nem lehet rekonstruálni belőlük pontosan. Nincs nyoma annak, hogy 1943 elején újabb behívót kapott volna, inkább arról lehet szó, hogy folyamatosan munkaszolgálatos maradt, és csak az 1942. év végén, 1943. év elején lehetett otthon néhány napos szabadságon. 1943-ban levelezésének első fennmaradt darabját Kerényi írta (január 7.), Szegedről hivatalos egyetemi levélpapíron adott szedési utasításokat az Ovidius-kötet címnegyedéhez; eszerint SzJGy január elején Pesten volt, és bejárhatott az Officina kiadóhivatalába, a Nagymező utcába (a kiadó és a nyomda a 26. sz. ház udvarában volt). A levelezés következő darabja cenzúrázott postai levelezőlap: SzJGy írta Rabinovszky Mária k(is) a(sszony)nak (Marcsi), január 18-án – Vácról; elnézést kér Marcsi szüleitől „búcsú nélküli távozás(á) ért”. Az Ovidius-tanulmány rejtélyes dedikációját („R. M. emlékének”) – épp ezekből a hetekből! – talán ez az elválás is magyarázza. Amikor édesanyja a háború után a volt munkaszolgálatosokat gondozó szervezetnél kerestetni kezdte, bevonulásának dátumaként 1943. május 13-át adta meg. Maga SzJGy is ezt írta Kerényinek 1943 őszén: „Május közepe óta kötött életmódot élek, a kötöttségek elég kellemetlen értelmében” – azaz május közepe előtt egy időre megkötöttségek nélküli volt az életmódja. Akárhogy történt is, a munkaszolgálatból ettől fogva már nem szabadult.

Az említett levelezőlap azt bizonyítja, hogy k. m. századát 1943 elején Pestről Vádra helyezték át. Menetoszlopban vonultak ki a Nyugati pályaudvarhoz. A sztálingrádi csata, a doni magyar hadsereg összeomlása után vagyunk. A körülmények jelentősen megváltoztak. A levelezőlapok rövid közléseiből kiderül, hogy az áthelyezés hirtelen történhetett, SzJGy nem volt felkészülve arra, hogy télidőben a szabad ég alatt kell dolgoznia. Szálláshelyük napról napra változott, kezdetben a váci hitközség Arany utcai fiúiskolájában laktak, később hol az imaház-/zsinagóga-/templomban vagy a zsinagóga udvarán feküdtek le, hol a siketnémák nevelőintézetében. A munkaszolgálatosok ebben az időben már nem kaptak honvédségi ruhát, felszerelést. Neki nem volt megfelelő ruházata, többször utalt arra, hogy ruhaneműje, cipője, hátizsákja tönkremegy. Egyébként nem panaszkodott semmire, inkább szinte derűsre rajzolta át a nehéz körülményeket. Egy alkalommal a század menetöltözetben tett „igen kellemes” kirándulást a Naszályra; még fél évvel később Kerényinek is írt „a Naszály tövében töltött néhány kellemes esté”-ről. Az iskolai szállásról úgy ír, mintha maga vett volna ki egy szobát a második emeleten; az intézetben „pompásan” töltötte az éjszakát. Meg ilyeneket írt: „az élelmezés kitűnő, szobáink lakályosak, harci kedvünk töretlen”; „a katonai vezetés is kimondott úriemberek”. Zsoldot kaptak (!) – két hétre csak fillérekkel többet, mint Pesten a magántanítványok óradíja. Megírta Marcsinak, ha a körletben vagy a munka-

helyen valamelyik barátjával, ismerősével, ismerősök ismerősével találkozott, „sok régi cimborával”: fontos hír az otthoniaknak a távollevőkről. Vácról néha haza is mehetett, a hangversenyek nem maradtak ki teljesen az életéből. És egy-egy vasárnap jöhettek látogatók, bár nem tudhatták, hogy az örök nem tiltják-e meg váratlanul a találkozást. Marcsi, a menyasszonya, hol tudott menni, hol nem.

Egy már a hadifogságból Marcsinak írt levelezőlapról (1946. november 11.) tudjuk meg, hogy 1943. február 4-én leszerelt, hangversenyen találkoztak aznap este, Mendelssohn hegedűversenyét hallgatták. Május közepén, amikor – az újabb behívás, sorozás után – ismét Vácra került, így kezdte a levelet: „Végre itthon!” Két napig ideiglenesen együtt voltak Honti Jánossal (Giovi), erről Honti is megemlékezett Waldapfelnek írt lapjain (1943. május 17., június 4., MTA KK Ms 4502/342, 343): „együtt tartunk kisebb auctor-olvasásokat” (az utóbbin Honti hívja Waldapfelt, látogassa meg őket Váccon). Marcsi unokatestvérével, Schuller (Merényi) Istvánnal beszélgetve leendő apósának családtagjairól szerzett ismereteket. (Schuller utóbb a munkaszolgálat áldozata lett.) A 701/16 k. m. század, úgy látszik, június elejéig maradt Váccon.

Következő körletüket Budafok Háros-szigeten jelölték ki. Csilléket toltak a nyári hőségben, cementszállítás volt a munkájuk; a szűnyograjok még négy évtized múlva is élénken éltek SzJGy emlékeztetésében (vö. 1980. június 21.). Itt egy ideig Lengyel Dénessel volt együtt, ő azonban többekkel valami módon elmehetett szabadságra, és Kisbaconból, nagyapja, Benedek Elek házából írta SzJGy-nek: „Köszönöm Jancsikám, hogy olyan jó bajtárs voltál, ne haragudj, hogy cserben hagytunk” (1943. augusztus 12.). Megkapta a „teljesen megnyugtató hír”-t Örkényről: fogságba esett. (A hír megnyugtató, mert azt jelenti, hogy él.) Nyár végén egy hétvégi eltávozáson Cinivel együtt felkeresték a Rabinovszky-házat, Marcsi nem volt otthon, de így is jól mulattak, vacsorát kaptak, rumot ittak, Babits egy versére táncot rögtönöztek: egy mini szombat estét tartottak kettesben.

Ősszel egy ideig SzJGy ismét összekerült Hontival. Galgamácsán kukoricát törtek. Honti Kerényinek Asconába: „Szilágyi Jancsival vagyok együtt, amely együttlét alapja némi szellemi életnek, gyakran van módom egy-egy napra a polgári életbe visszalépni s akkor egyéb barátainkkal is találkozni” (1943. október 17., MTA KK Ms 4279/23; kiadta Lackó Miklós, 2000, 4, no. 12, 1992, p. 36 sk.). A galgamácsai munkaszolgálatról SzJGy is részletesen beszélt az OHA-interjújában („Egzisztenciális tudomány”, 2003), s elmondja az egyik estét a társaságban, „egyéb barátaikkal”, azt az estét, amikor a szombati eltávozáson lekésték az utolsó vonatot, gyalog jöttek be Gödöllőig (16 km), a társaságban – történetesen Koffán Károlyéknál – SzJGy hosszas fürdés, a fürdőkádba be-beadott italok elfogyasztása után – ezt szívesen emlegette – anyaszült meztelenül lépett ki a fürdőszobából: *Dionysus adest*. Tisztán mitológiai jelenet; Apollón és Dionysos volt – Nietzsche és Kerényi hatása alatt – akkori komoly szellemi beszélgetéseik és harsány tréfálkozásaik két főistene.

Valamikor késő ősszel SzJGy felkerült Pestre, ezúttal laktanyában vett ki magának – és munkaszolgálatos társainak – egy szobát, és az eltávozásokon, szabad idejében dolgozni is tudott. Levélben kérdezte az akkor már Svájcban lévő Kerényit, elküldheti-e neki bírálatra egy frissen lezárt kéziratát („Mese és mythos”). Hozzá hasonlóan,

a munkaszolgálatban Honti is tanulmányterveiről („Az ismeretlen népmese”) levelezett Kerényivel. A választ SzJGy csak 1947-ben vehette kézbe, Kerényi egyáltalán nem udvariaskodó megjegyzése egész további munkásságában tanulságul szolgált (vö. *Paradigmák*, 1982, p. 261 sk.), a kézirat nem került elő a hagyatékban. A társaság egyik tagja, Anhalt István zeneszerző 1943. márciusban a Duklai-hágó közelében lévő munkaszolgálatos táborból Weöres Sándor verseiről, Détsy Mihály antik fordításáról írt SzJGy-nek, ősszel erdélyi táborokból (Sepsibükszád, pár hónappal később Bereck) kért tőle versesköteteket, újabb folyóiratszámokat. A szilvesztert barátaival töltötte.

1944 első hónapjaiban SzJGy még Pesten volt. De azért Devecseri és ő még különféle terveket forgattak a fejükben, Kerényi új könyvének (*Die antike Religion*) lefordítását, ezt a mester, aki Svájcban is nagy gonddal szervezte dolgozatainak itthoni terjesztését, erősen szorgalmazta is, újabb kétnyelvű köteteket Kerényi és az Officina Kétnyelvű Klasszikusok sorozatában. Waldapfel az Új Időknél (ahol korábban mint a kiadó lexikonának egyik szerkesztője dolgozott) elintézte, hogy Kerényinek szerződést adjanak *Apollon* című könyve (1939) fordítására (1943. december 12., 1944. január 10., MTA KK Ms 4502/427). Kerényi Waldapfelben bízott a legjobban („Veled... szeretnék továbbra is érintkezésben maradni, baráti kapcsolatunkon kívül mint a legpozitívabb emberrel, akivel humanizmusunk hézagos területén dolgom volt”, 1943. május 23., MTA KK Ms 4502/425), de elfogadta volna SzJGy közreműködését is. A tervek mind kútba estek. SzJGy-nek nemcsak szellemi elfoglaltsága volt. Egy kitépett noteszlapon március 13-i dátummal nyugtázza „1 lapát” átvételét „az Építési Osztály részére”.

Az eltávozások estéit SzJGy nagyjából a Rabinovszky házban töltötte – Marcsi minden alkalmat feljegyzett a naptárában. Anhalt a berecki munkaszolgálatból írt levelezőlapon kérte, hogy 1944. január 19-én menjen el csellószonátájának előadására, egy baráti ház magánhangversenyére, de a naptárbejegyzések alapján nem valószínű, hogy aznap is kimenőt kapott volna. El tudott menni viszont a Philologiai Társaság soros ülésére, beszámolt róla Kerényinek. (Az itthoni tudományos hírekre Kerényi pikírt megjegyzésekkel válaszolt.) A német megszállás után mint munkaszolgálatos számíthatott arra, hogy a helyzet – és személyes helyzete – rosszabbra fog fordulni. Nincs bizonyíték, de aligha lehetett véletlen, hogy két héttel később összeházasodtak Rabinovszky Máriával. Az esküvőre, amelyet Marcsival hirtelen tervelték ki (édesanyjának egy héttel előbb mondták meg, minden adminisztrációt Marcsi intézett) hamis eltávozási engedéllyel szökött ki. Radnóti és felesége Rabinovszkyéknak és Szilágyiéknak együtt gratulált néhány sorban. Ugyanezen a napon házasodtak össze társasági barátaik, Vajna Márta és Bródy András, írásban küldtek egymásnak jókívánságokat, az „ünnepi lakomá”-t, melyre SzJGy külön rákérdezett Mártánál, sem „6–8 között”, ahogy egy esetleges kimenő reményében szeretne volna, sem más időpontban nem tartották meg. Gratuláció érkezett „Jánoskáék”-nak Losoncra is, ahol SzJGy az édesanyja rokonainál tizenéves korában többször nyaralt, az idős házaspárt három héttel később gettóba zárták, majd Auschwitzba vitték, nem jöttek vissza. Ebben az időben Honti már Máramarosban volt munkaszolgálatos táborban.

A következő három hónap személyes eseménytörténetéről nem tudunk semmit. Majd 1944. július 1-jén Rákosrendezőn, „pompás fedett waggon”-ban, éjszaka SzJGy

megcímzett egy levelezőlapot „Ngs. dr Szilágyi Hugóné úrasszonynak és b. menyének” a Hollán u. 38/a V. 3-ba. „(...) Kiderült, hogy az utazást nem halaszthatják tovább. (...) A rendezőség előzetesénél folytán minden 37 főre külön waggon jutott.” A lapot másnap a hatvani vasútállomáson dobta postaládába – „útban az ezeréves határ felé”. „A hangulat pompás, harci kedvünk töretlen, acélos elszántsággal és töretlen lelkesedéssel tartunk a kitűzött célok felé.” Mint más összefüggésben Radnóti Miklós írta: „lepecsételt marhakocsikban utaztak” („À la recherche...”). SzJGy e néhány, a helyzetüket dicsérő – és éppen e dicséretekkel kivételes erejű – mondatból álló levele többet is jelent, mint amit szavakkal elmond vagy érzékeltet: panorámikus kép a pesti zsidók helyzetéről 1944 nyarán; elég csak annyit mondani, hogy a lakcím elárulja: SzJGy édesanyjának időközben be kellett költöznie egy csillagos házba.

Delatynba, amely a „kitűzött cél” volt, a tehervagon-szerelvény néhány nap alatt akkor is megérkezhetett, ha útközben, hogy a katonákat és hadianyagot szállító vonatok elhalad hassanak mellette, sokat vesztegelt is mellékvágányokon. Delatyn az Északkeleti-Kárpátok keleti előterében fekszik, a Körösmező (Jaszinja) – Stanislaw (Ivano-Frankivszk) vasútvonal mellett. A térség: Ökörmezőről (Mizshirja), a Delatyntól légvonalban alig 90 kilométernyire nyugatra fekvő máramarosi lágerből írta Honti János (701/1 k. m. szd.) Kerényinek: „(...) úgyszólván: hyperboreusok földjén élek, (...) kristálytiszt levegőben, kristálytiszt hegyi folyó partján, hegyek között, amelyek, mikor ideérkeztem, ragyogó hóba voltak burkolva, most pedig a legtisztább üdeségű vegetációval, egy archaikus pásztori kultúra környezetében, ahol ember és állat egy fedél alatt lakik testvériesen...” (1944. június, MTA KK Ms 4279/24).

Amíg a munkaszolgálatosok nem kapták meg a tábori számot, levelezőlapot sem írhattak. SzJGy következő lapja csak július 20-án kelt (a tábori szám: B 736). Időközben, azóta, hogy Rákosrendezőről elindultak, Nyugaton megtörtént a szövetségesek normandiai partraszállása, a D-nap (július 6.), amelynek a háború kimenetelét befolyásoló hatása hadvezetési szinten rövidesen érezhető volt. Július közepén, mint hadtörténeti térképvázlatok mutatják, Delatyntól alig néhány kilométernyire keletre húzódott a frontvonal, mögötte támadásra készen állt az 1. ukrán front. „A munka a szokott” – írja SzJGy. A honvédség műszaki alakulatai és az ide csoportosított munkaszolgálatos erők a keleti – külső – védővonalat (Hunyadi-állás) építették; ez persze már nem készült el, és a stratégiai terv, amelynek megvalósításához szükség lett volna rá (ti. hogy a szovjet támadást észak felé tereljük, s így elkerülje Magyarországot): értelmetlennek bizonyult. Megvédeni a mögötte lévő Árpád-vonalat sem tudta. SzJGy itt ismét együtt volt Lengyel Dénessel, „a hangulat kitűnő – írta –, latin és görög auktorok forognak közösen, virágzó filológiai élet van”. De ez csak pár napig tartott: a Vörös Hadsereg július 23-án meginduló, sodró erejű támadása átszakította a frontot. A „filológiai élet” egyik jelenetét Lengyel írja le (*Emlékezések, 1914–1947*, 2007, p. 214): a fejvesztetten menekülő, fegyverüket, konzerveiket eldobáló honvédség egyik őrzője meglátja, hogy a nagy zűrzavarban néhány munkaszolgálatos nyugodtan ül, könyvvel a kezükben; rájuk támad: „Ezek itt olvasnak! Most olvasnak! – Igen, olvasunk – mondja Szilágyi elutasítóan.” Helyükön maradtak, s másnap, július 25-én fogságba estek, de a menekülő által elhagyott konzervekből még el tudták látni magukat néhány napra élelemmel. A hadi-

foglyok gyűjtőállomása a közeli (43 km) Kolomija lehetett, innen vitték őket Zaporozsjebe, a hadifogolytáborba (870 km), SzJGy emlékezete szerint végig gyalogmenetben. Hogy a gyaloglás monotonitását lazítsa, közben Horatiust tanult.

A keleti frontra szállították ki 1944-ben SzJGy több más barátját is. Vajna János k. m. százada Volócon (Volovec), a Vereckei-hágó, Anhalt István k. m. zászlóalja Berecken, az Uzsoki-hágó közelében, a védővonal más-más szakaszán dolgozott. Volóc és Delatyn között 170 kilométernyi a távolság, az utóbbi és Bereck között nagyobb, körülbelül 400. Véletlen csapatmozgások akár egymás közelébe is sodorhatták volna őket. De akár Hontival is találkozhattak volna. Honti ezt írta Waldapfelnek Óbudára, a Szentendrei útra (101/303 mszd.): „a mélységekbe menő tanulmányokat folytatok” (MTA KK Ms 4502/344); talán nem tévedés úgy érteni a szavait, hogy ásóval, lapáttal dolgozott. Vajná a nyáron szökési kísérlet miatt hadbírótság elé állították, de végül súlyos betegen, másodszor is megszökve, eljutott Pestre. Anhaltnak még a nyáron, amikor a magyar védelem összeomlott, szintén sikerült megszöknie. Rényi Alfréd júniusban vonult be munkaszolgálatra, az ő egysége a Tiszántúlon dolgozott, és novemberben, amikor a Szálasi-kormány a munkaszolgálatosokat már vitte a nyugati határszélre, hogy a németek rendelkezésére bocsássa, útközben Vácnál megszökött. Hontit is ekkortájt vitték át a nyugati „gyepű”-höz, a német védővonal építési munkáira (elhunyt Kópházán 1944. márciusban). Dobrovits Aladárt (Csala) 1944. októberben, SAS behívóval hívták be, francia hadifogságba esett, Kerényin keresztül üzent, hogy életben van. A társaságból orosz hadifogolytáborba csak Örkény és SzJGy került.

Zaporozsjeben SzJGy-öt, teljesen legyengülve, betegen, azonnal hadifogolykórházban helyezték el, jó fél évbe telt, mire visszanyerte munkaképességét, és áttették a fogolytáborba, ott 1945 júliusától kezdődően több hónapon át mint konyhai segítség dolgozott – ezt a kórház után szanatóriumi utókezelésnek lehetett tekinteni. A hadifogságban már nem számított, ki volt katona, ki munkaszolgálatos, nem számított, ki zsidó, ki nem az. SzJGy-öt a 100/1. sz. altáborba osztották be, Lengyel Dénest, akivel a gyalogmenetet együtt csinálták végig, a kisebb, 100/3-ba, ott talán valamivel kedvezőbbek voltak a körülmények. Azok, akik a gyalogmenetben együtt voltak, kapcsolatot tartottak a másik altáborban lévő barátaikkal, SzJGy levelezésében több emléke maradt meg ezeknek az üzeneteknek, csomagolópapírra vagy cementeszákra írt levél, mikor és hol találkozhatnak, s hasonló, az átadási-átvételi pont a közös munkahely lehetett. A hadifoglyok feladata a Zaporozssztal, a nagy acélmű újjáépítése volt. A lágerben SzJGy elvállalta a barakkok tűzországát, így a nehéz testi munkákból kevesebb esett rá, az éjszakai viszont szabadok voltak, olvasni is tudott.

Körülbelül egy év telt el Zaporozsjeben anélkül, hogy SzJGy az otthoniakról, azok őfelőle hírt hallottak volna. Időközben Örkényt abból a hadifogolytáborból, ahová 1944 elején vitték (188. sz., Rada, Tambov mellett), áthelyezték a Moszkvához közeli Krasznogorszkba, és beosztották a Központi Antifasiszta Iskola *Igaz Szó* című hadifogolyújságjának szerkesztőségéhez. Silány propagandalap volt, négy A/4 oldalából hármát a Szovjetunió háborús győzelmének és az ipar, az újjáépítés páratlan sikereinek hírei töltötték meg. (Arról nem írt, hogy a Zaporozssztal főcsarnoka, mint SzJGy az OHA-interjúban elmondta, az avatás reggelén összeomlott.) Örkény tollának a lapból

alighanem csak a terjedelem maradék része jutott, tárcát, publicisztikát közölt, és a 4. oldal jobb oldali hasábjának legalján néhány sornyi, egészen apró szerkesztőségi üzeneteket. Először 1945. május 23-án, majd még egyszer vagy kétszer jelent meg a felhívása, hogy Erdődy József nyelvész, Szilágyi János nyelvész, Pásztor Béla költő küldjenek a lapba cikkeket. Ismert személy volt mind a három, s Örkény talán a láger-híradóból értesült arról, hogy fogságban vannak. (Láger-híradó: az egyik hadifogoly elmondja a másikat, kikkel találkozott, s a nevek továbbbárállnak.) Az *Igaz Szó* eljutott Budapestre is. Feltevésem szerint SzJGy édesanyja, aki a felszabadulás után belépett a Kommunista Pártba, a pártirodán tudomást szerezhetett az üzenetről. SzJGy cikket a lapnak nem küldött, de az nem lehetetlen, hogy a felhívásra válaszolva valami módon felvette Örkény nyel a kapcsolatot (vö. 1946. október 10.), és Örkény közvetlenül adott hírt róla Pestre, mint ahogy a szüleinek írt levelekben is többször említette SzJGy-öt. (A láger-híradó hangját a képzelet erősíti, torzítja: Örkény 1945 végén azt hitte, hogy SzJGy már otthon van.) SzJGy és a család talán váltott üzenetet az *Igaz Szó* útján is. Mindenesetre, özv. Dr. Szilágyi Hugóné a Nemzetközi Vöröskereszt-nél leadott Hadifogoly-kereső nyomtatványon a kis helyre távirati stílusban írt értesítést 1945. július 16-án, SzJGy 27. születésnapján így kezdi: „Üzeneteket megkaptuk.” Marcsi levele, melyet SzJGy-nek egyidejűleg írt, „Jancsikának, 27-ik születésnapjára” címmel, a tiszta, nyitott borítékban otthon maradt, mert 1945 nyarán még nem volt postaszolgálat a hadifogolytáborokkal. SzJGy 1945. szeptember 25-én jelzi haza: „Megkaptam üzeneteket az »Igaz Szó« c. hadifogoly-újságon át. Ez volt az első hír rólátok.” Aztán lassan megindult a közvetlen levelezés Budapest és Zaporozsje között. Valamelyest rendszeres levélkapcsolatról azonban csak 1946-tól kezdve beszélhetünk.

A hadifogoly-levelezés mindenütt, ahol fogolytáborok voltak, megkerülte a polgári postaszolgálatot, és a Nemzetközi Vöröskereszt kezelésében volt. A Szovjetunióban lévő lágerekből a Szovjetunió Vöröskereszt és Vörös Félhold Társaságainak Szövetsége továbbította a postát, Magyarországról a Vöröskereszt, de szerepét hamarosan átvette a Magyar Kommunista Párt. A lágerekben mindenki ingyen és talán korlátlanul hozzájuthatott a külön e célra gyártott, kettős (leválasztható válaszlapon is tartalmazó) levelezőlapokhoz, Budapesten a hasonló lapokat az MKP irodája, a pártjelvénnel díszítve, nem csekély összegért árusította. Ez a monopólium egyszersmind a levelezés számbeli korlátozását is jelentette, az iroda csak heti egy szabvány levelezőlapot vett fel, más küldeményt egyáltalán nem. SzJGy fel is rótt az övéinek, hogy nem kap elég levelet, pedig ők korlátlanul kaphatnának. Az MKP-iroda pusztá léte nyilván a tartalmi korlátozás eszköze is volt, mindenkit öncenzúrára készítetett. A lágerekből kimenő levelezőlapokat a szovjet katonai cenzúra ellenőrizte. Némely lapon mind az MKP vörös, mind a szovjet cenzúra lila bélyegzője látható. Dátumbélyegző a levelezőlapokon nem volt, ez utólag sok esetben megnehezíti a levelek keltezését. SzJGy egyik lapja esetében megállapítható, hogy öt hétig volt úton (kelt 1947. március 16-án, érkezett április 22-én); gratulációja Marcsi házassági évfordulójára elkészt. Voltak ennél nagyobb késések is.

„Öt éven keresztül egy percig se voltam egyedül. Egyszerre bekerültem egy tömegbe, és ennek a tömegnek olyan picike porszeme lettem, hogy már a nevemet se tudta senki. Részesem lettem egy nagy közösségnek. És a sorsom egy lett ezekkel az emberek-

kel, a bajtársaimmal. Velük dolgoztam, velük reménykedtem a hazajövetelben, tehát tökéletesen eggyé váltam velük...” – ez ismét Örkény, a fentebb már idézett „Ötszemközt”-ben (*Párbeszéd a groteszkről*, 1981, p. 19, rövidítésekkel). Amit itt elmond, az valóban a hadifogoly-élet változtathatatlan kerete. SzJGy sem léphetett ki belőle. Mindjárt legelső zaporozsjei lapján írja: „Én eléggé visszavonultan élek, társaságba, moziba nem járok, pedig van. Néha előadást tartok kisszámú közönségnek...” Saját énekével kísért előadást is vállalt! Ezekkel az előadásaival a hadifogoly-közösségben nem aratott nagy tetszést (1945. szeptember 24.), de azért sikerről is be tudott számolni: „Néhány előadást is tartottam mythológiáról, az eposzról, a komédiáról, s legutóbb a márc. 15.-i ünnepély kapcsán, a múlt évi után, másodszor is a magyar népdalról, természetesen énekléssel. Ezúttal nagy siker volt, a cigányzene hívei megszágyenülten sompolyogtak ki a teremből s azóta nem mernek emelt fővel járni a táborban” leveléből a siker okát is megtudjuk, lásd 1946. március 23.). A lágerben SzJGy – a kirándulásokról, táborokból, katonaságnál ismert nótafák mintájára – afféle vers-fa lehetett, ritka jó vers- emlékezetével még a másik altáborban lévő Lengyel Dénesnek is, aki ott a kulturális szervező beosztásba emelkedett, segített műsorok összeállításánál. A lágerparancsnokságok által szervezett vagy támogatott kulturális műsorok szerepe az volt, hogy az igénytelenségre való igény kiszolgálásával fenntartsa a nyugalmat, ebből a szempontból SzJGy előadásai persze destruktív hatást gyakoroltak. Az ilyesmi nem kerülhetett el a politikai ellenőrök figyelmét, s végül eltöltötték a szerepléstől. Úgy élt, ahogyan Örkény az imént idézett mondatokban leírja, s ami a szolidaritást, segítőkészséget, hűséget illeti, egykorú kifejezéssel: közösségi magatartása nyilván példás volt, ez személyiségéből is következett, de más értelemben nem vált „tökéletesen eggyé” a hadifogoly-társadalommal. Visszahúzódott a magányosságba. Verseket mondott magának; zenét hallgatott, erről sokat ír és érzelmesen a levelekben, hallgatott: képzeletében, korábbi hangversenyélményei nyomán. Beethoven- és Mendelssohn-hegedűversenyek, César Franck-szonáta. „Micsoda emlékek!” (1946. augusztus 25.).

És olvasott. „Emberekkel lehetőleg keveset érintkezem, de így is sokkal többet, mint szeretnék. Előadásokat nem tartok, szabad időmben olvasgatok, történelmet, irodalomtörténetet. Schiller összes drámáit olvastam már. Goethének és Shakespearenek is a vége felé járok. Így majd csak eltelik az idő a hazamenésig” (1946. augusztus). Néhány könyvet még itthonról vitt magával, Horatiust, jó előre számítva a valóban bekövetkezettre, római hadtudományi szerzőt; könyveit nagy nehezen megvédte az elkobzástól, később Rényi Buba Leningrádból néhány auctort küldött neki. Egyébként azt olvasta, amit a hadifogolykönyvtárban talált. Erről részletesen beszél az OHA-interjúban. A német klasszikusokat a Cotta-féle 19. századi tömegkiadásban, amely kötetek a kitelepített volgai németek könyvtáraiból származhattak (némely hivatkozása lapszám szerint azonosítható a pesti polgárság házi könyvtárában megmaradt példányokban). „Itt sajnos elég kevés forrás áll rendelkezésemre” (1946. augusztus 25.). Egy csonka Brockhaus Lexikon kötetét, ezek alapján óriási szinkronisztikus táblázatot állított össze a történelem, irodalom- és művészettörténetről. (Fanyar nosztalgia lehetett, hogy Pesten, lakása előszobájának legmagasabb polcán is tartott egy teljes Brockhaus-sorozatot, nagyon értékesnek mondta, de a kötetek olyan porosak voltak, hogy nem sokszor üthette fel őket, itthon nem volt szüksége rájuk.)

És dolgozott, tudományosan, jóllehet könyvtár és íróasztal nélkül, „vaksin, hernyóként araszolgtatván a papíron” (Radnóti, „Hetedik ecloga”). Az 1943-ban Kerényinek elküldött „Mese és mythos” témájához gyűjtötte olvasmányaiiban a kiegészítő, meszebbre vivő anyagot, fonta tovább a gondolatmenetet. „Görög és latin auktorok után vágyódom, és emberek után, akiknek még fontos az ilyesmi” (1946. június). A kiindulópont Kerényi egykori előadásai voltak, *Az aranyszámár* „Amor és Psyché” elbeszélése. Gondolatbeli kutatásainak emléke a levelek hadifogoly-fejezetének Függelékében közölt, válasz-levelezőlapokra írt jegyzetei. A Hontival töltött galgamácsai munkaszolgálatos hetek – hónapok? – is nyomot hagytak a jegyzetein: a Néreisek, nimfák mellé felsorakoznak az északi mitológia elfjei, a germán, kelta, ír, izlandi alacsony rendű isteni lények, csatlakoznak hozzájuk a hadifogolytáborban olvasott Heinéből az Elementargeistek. Az *Ezeregyéjszaka* történeteinek szereplőit hasonlította össze antik és reneszánsz irodalmi figurákkal. A mesefűzérnek valószínűleg csak az utolsó harmada került a kezébe; az egyik zsidó szereplőhöz külön jegyzetet fűzött: „A jötevő zsidó: feltűnő, hogy egy nem igazhitűről ilyen megleghangú mese van, nyilván egész más rétegből, mint az ált. mohamedán mesék, hiszen az előzőben még a tengeri lények is mohamedánok. Itt nyilván eredeti zsidó mesével van dolgunk...” 1946 második felében a lágerben megismerkedett egy japán hadifogollyal, mitologikus mesék tartalmi vázát jegyezte fel tőle és egy angol könyvből.

Honti munkaszolgálatosként fogalmazta meg, Kárpátalján, 1944. júniusban Kerényinek írt levelében, ami a tanítványi kört, őt, Waldapfelt, SzJGy-öt – visszatekintve: a Stemma legjobbait – ezekben az években élni segítette: „(...) a jövőre gondolok, és arra, hogy a humanizmusnak és filológiának milyen ezerszeresen fontos szerepe lesz, akár csak a 6.-7. században: át kell mentenie egy világégés üszkein azt a kis mécses, ami a gondjaira van bízva és ami az emberiség legértékesebb tulajdona” (MTA KK Ms 4279/24).

SzJGy sűrűn emlegeti leveleiben az otthon hagyott könyveit. „Igen érdekel barátaim és könyveim sorsa is, sokat gondolok rájuk is” (1945. szeptember 24.); „Nagyon örülök, hogy a könyveim megvannak, szeretném tudni, melyik rész veszett el” (1946 elején); „mi van a könyveimmel?” (1946. április 4. k.). Édesanyja beszámol arról, amiről tud, már az első, szűkszavú Vöröskereszt-nyomtatványon, s attól fogva részleteiben is. „A rendőrnél [ti. a házukban lakó rendőrnél – K. G.] lévő könyveid hiánytalanul megvannak, természetesen a legnagyobb rendetlenségben – de a könyvespolcodon.” És a veszteség: „A szépirodalmi rész, amit Csala kicipelt három v. négy ládába(n) Kerényihez, pár darab kivételével a Kerényi könyvtárával együtt elveszett. Lehet újra gyűjteni, van hely. Nem baj öregem, úgyis régen megvoltak már és biztosan untad is őket” (édesanyjától, 1946. június 12.). E közlés hatására új, határozottan kisszerű koncepciót alakított ki: „Könyvtárom prózai részét nem építem újra, a vers-gyűjteményre egy 10 éves újjáépítési tervet dolgoztam ki, 75 kötetből fog állni (ezek persze csak az alapvető művek)” (1946. november 10.); itthon aztán esze ágában sem volt hadifogságbeli elgondolását követni; lehet, hogy ez a láger-helyzetben is inkább a jelen vágyálma volt (75 kötetnyi verset még ő sem tudott kívülről), mint a jövőre vonatkozó igazi elhatározás. Giovi haláláról értesülvén, kéziratának sorsa aggasztotta: „szegény Giovi annak idején engem bízott meg kézirati hagyatékának rendezésével és feldolgozásával, amit

megtisztelő kötelességemnek tartok. Ha azóta másképp nem rendelkezett, Csalával járjak utána, nehogy elveszen valami, míg hazaérek” (1946. június).

A zsidók, törvény által zsidónak minősítettek k. m.-szolgálatáról, mindennapjairól egyébként általában is szinte többet tudunk a munkaszolgálatosok visszaemlékezéseiből, haza írt, cenzúrázott levelezőlapjaiból, személyi okmányaik adataiból, mint a levéltári iratokra vagy hivatalos dokumentumokra épülő történetírásból: ez a sorsukból kiszakított idő megmaradt az ő magántörténetüknek, nem vált a magyar nagytörténelem részévé. A *Lágerek népe* (1944–1946, könyv alakban: 1947, csonkítatlan kiadás, szerk. Radnóti Zsuzsa, 1981) a hadifogság szociológiája, mondhatni, testközelből, de saját magáról Örkény keveset beszél benne. SzJGy OHA-interjúja, az ő és Honti, Anhalt, Vajda hadifogoly-levelezőlapjai, az események, történetek rögzítésén túl személyes híradások magáról a végletesen kiszolgáltatott élethelyzetről. SzJGy úgy tartotta, hogy Herta Müllernek a Romániában őshonos svábok háború utáni szovjet-ukrajnai kényszer-munkájáról szóló regénye, az *Atemschaukel* (2009, magyarul: *Lélegzethinta*, 2010) az ő hadifogoly-mindennapjaikról is pontos képet ad. A fogságban különösen kínzó volt az állandó éhezés. SzJGy „havi szentáldozása”: „minden hónapban, ahogy megkapom a zsoldomat, a lehetőség szerint még aznap káprázatos ételeket vásárolok rajta s addig nem kelek föl az asztaltól, amíg valami van belőlük. (...) Én ezeket a vacsorákat az otthoni vacsorák emlékének szentelem...” ([1946.] október 30.). Herta Müller regényéhez képest ez valósággal rabelais-i leírás, de egyrészt, az otthoniaknak szólt, másrészt, nem nehéz elképzelni, mit tudott egy hadifogoly 1946-ban a zaporozsjei lágerben vagy a helybeliektől beszerezni.

SzJGy a tábori levelezőlapokon, mint már a munkaszolgálatból írottakon is, tartani akarja a lelket az otthoniakban: édesanyjában, akit gyöngéd szeretettel „Édes öregem”-nek kezd nevezni a megszólításokban, és feleségében, megnyugtató közlésekkel helyzetéről, színes történetekkel életéről. Csak egy-két ilyen idézet. „Nem tudom, melyik agyalágyult fogolytársamtól hallottad, hogy súlyos beteg voltam, egészségi állapotom a legvérmesebb reményeket is megszegyenítően pompás, régi szív- és tüdőbajom is javult valamennyire” (1946. június). – „Az eddig űzött sportokat nem találva elégnek, egy új sportágat hódítottam meg, a lovaglást. Büszkék lennétek rám, ha látnátok, amint derék szürkémén vágta, ügetek vagy poroszkálok, biztos kézzel és lábbal irányítva a mént, amely nem is próbál ellenkezni, mert érzi, hogy emberére akadt. Otthon minden vasárnap ki fogok lovagolni. Egyelőre ugyan még csak egy jámbor igáslovon ültem, azt is csak egyszer, de úgy érzem, tulajdonképpen nyeregbe születtem” (1946. június 14.). Persze, nem sportról volt szó: valamit szállítaniuk kellett. Vagy egy jellegzetes understatement: „Többet azt is bizonygatják, hogy otthon jobb” (1945. szeptember 24.). Az OHA-interjúban aztán anekdotázó stílusban, de az igazságnak megfelelően mond el mindent.

Tartani akarta a lelket saját magában is azzal, hogy kedélyes hangon ír a helyzetéről: „Nagyon örülök, hogy Csala már otthon van, nem neki való a hadifogság. Hogy Cinire a házasság rossz hatással van, azt részben távollétemmel magyarázom, részben pedig avval, hogy nem mindenki tudja olyan zavartalanul megőrizni benne függetlenségét, mint ahogy pl. nekem sikerült immár harmadik éve” (1946. augusztus 25.).

Barátairól édesanyja, felesége rendszeresen beszámolt neki, kapott leveleket tőlük is. Sokkal több levelet kapott, mint amennyit írt, több híre volt itthonról, mint amit ő a lágerből megírt, olyannyira, hogy pesti eseményekről is véleményt tudott nyilvánítani nemegyszer; leginkább a hangversenyek elmulasztását fájlalta. Cini szokott túlzó-ugrató hangú lapjai az otthoni társaság atmoszféráját lebbentették meg Zaporozsijében. Felsorolta mindazok nevét, akik beléptek a kommunista pártba, magát szerényen utolsóként. Buba, amint megérkezett Leningrádba, aspiránsi ösztöndíjas helyére, hosszú levélben számolt be munkaszolgálatáról, szökéséről, hirtelen házasságkötéséről, tudományos karrierjének kezdeteiről. Csala, aki 1946 nyarán, francia hadifogságból való hazaérkezése után magas múzeumügyi állásba emelkedett, első levelezőlapján közölte SzJGy-gyel, hogy megvan a helye a Szépművészetiben. Akciót indított, begyűjtve minden érdekelt instancia ajánlását, a hazahozatalára; ez persze nem sikerült. „Oblovot nehéz megmozdítani helyéből” – írta, más összefüggésben, Marcsi (1946. június 20.).

Visszahúzóds a magányosságba: ez volt SzJGy számára Zaporozsijében a rá kényszerített Sziget. „Örömmel érzem, hogy napról-napra undokabb, kötekedőbb, mogorvább, emberi társaság számára elviselhetetlenebb leszek s én magam is egyre nehezebben viselek el minden emberi társaságot” (1946. június). „Gondosan kerül(öm) a lehetőségekhez mérten az emberi társaságot” ([1946.] október 8.). „Az egyetlen társaság, amellyel érintkezem, változatlanul az, amelyik otthon van. Négy éve vagyok idegen emberek között s a meglehetősen nagy tömegben, amellyel ez alatt találkoztam, egyetlen sincs, akit csak megközelítőleg is barátomnak nevezhetnék” (1946. december 11.). 1947. március közepén áthelyezték a 100/3. sz. altáborba, oda, ahol Lengyel Dénes is volt. „Új táborban, kitűnően vagyok, végre nem egyedül. Fiók-Stemmánkban Caesart, Ovidiust, mythológiát (franciául), Schillert olvasunk...” (1947. március 16.). Ebbe a táborba érkezett meg Rényi leningrádi könyvcsomagja is, előző címéről a szovjet hatóságok irányították át az újra. Lengyel néhány hónap múlva már hazajutott. „Nincs már symphonia... Újra egyedül” (1947. július 15.).

SzJGy 1947. szeptember 27-én érkezett vissza Budapestre. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), ahol a munkaszolgálatos hadifoglyok hazaérkezésük után jelentkeztek, október 1-jén 100 ft pengő készpénzsegélyt utalt ki neki; az *Új Élet*, amely a hazaérkezett munkaszolgálatosok névsorát napi rendszerességgel megjelentette, október 9-én leköszölte az ő nevét is.

Még nyolcadikos gimnazista korában SzJGy így írta alá egy levelét, melyben hetedikes iskolatársát színházi előadásokra hívta: „Maradok (...) Szilágyi János (mert miért ne maradnék).” Igen, az maradt, aki, munkaszolgálatban és hadifogságban is.

*

Külön történet SzJGy munkaszolgálatos és hadifogoly-levelezésének sorsa. Munkaszolgálatosként egyszer-egyszer postai levelezőlapon értesítette Rabinovszky Mária, kezdetben kisasszonyt, 1944. április 4-től feleségét (a címzésekben: édesanyja „b. menyét”), hogy kap-e eltávoztást, lesz-e látogatás, vagy kérte, vegyen neki is hangversenyjegyet. Talán ő is kaphatott hasonló rövid értesítést a k. m. század sor- vagy

postafiók-számára. SzJGy levelezőlapjait a felesége egy „Jancsi munkaszolg.” feliratú borítékban gyűjtötte, gondosan megőrizte őket. Összesen 12 ilyen lapja volt Marcsi különgyűjteményében, ebből az első kis cédula, az utolsó, már a keleti frontról, tábori levelezőlap – SzJGy alighanem összesen csak annyi levelezőlapot írt a munkaszolgálatból, amennyi a feleségénél fennmaradt. Az utolsó két munkaszolgálatos lap dátuma az a nap, amelyen a szerelvény Rákosrendezőről elindult a keleti frontra, és az, amelyen Delatynban megkapták a tábori számot. Ezt a kis paksamétát felesége a saját iratai között őrizte élete végéig, a külön borítékban. SzJGy talán soha nem látta viszont őket, az ő halála után, a lakás tatarozásakor lányuk, Ági talált rájuk édesanyja személyes holmija közé eldugva.

Az oroszországi hadifoglyokkal otthonról 1946-tól kezdve lehetett levelezni. A szolgáltatás viszonylag szervezett és viszonylag megbízható volt. SzJGy külön írt az édesanyjának a Sziget utcába, és külön a feleségének a Városligeti fasorba, majd a Normafa útra. A hadifogoly-levelezőlapokat nemcsak a két címzett olvasta, a legtöbbet mindketten megmutatták egymásnak, és körbemutatták a baráti társaságban is. Gyűjteni édesanyja is, felesége is külön gyűjtötte őket. Az édesanyjához írt levelek halála után SzJGy-re szálltak, nem rakta ugyan kronológiai rendbe őket, de gondosan eltette, lakásának előszobájában egy nagy parasztládában őrizte, más iratai között. Felesége az általa kapott levelezőlapokat, mint SzJGy munkaszolgálatos lapjait, külön borítékban tartotta, ez a „Jancsi hadifogs.” feliratot viselte. Otthonról édesanyja és felesége írni is rendszerint külön írtak SzJGy tábori számára, mindketten elég sűrűn, ezeket és a barátoktól kapott leveleket SzJGy a könyveivel együtt egy csomóban őrizte a lágerben és hozta haza 1947-ben. Már itthon, egészen külön kezelte azt az összesen 14 levelezőlapot, amelyeket nem levélírással használt fel, hanem jegyzeteit írta rájuk (erről részletesebben lásd a *Horatiana – Mythologica* előjegyzetét). Ezeket a lapokat itthon sem tette a missilis levelek közé. Kéziratként kezelte őket, mint a HORATIANA feliratú kis noteszt is, amelyet zaporozsjei német könyvkötő barátjától 28. születésnapjára kapott, s amelybe kész Horatius- (és szerelem-) tanulmányát, illetve japánmese-jegyzeteit írta. Kezdetben talán az otthoni íróasztalában volt a helyük, később a Múzeumban tartotta őket, és azt az ötöt, amelyre a „Horatiana” című tanulmányt és a benne foglalt két Horatius-fordítását írta, még a kórházban is magához kérte, s utolsó napjaiban egyik bizalmasának kezébe adta.

K. G.